

LANGE TIJD onderscheidde de mens zich nauwelijks van andere dieren. Maar rond 70.000 v.chr. begon een revolutie die alles veranderde: Homo sapiens ontwikkelde een nieuwe taal. En juist die taal maakte dit dier machtiger dan alle andere.

DOOR MIRJAM JANSSEN

SCHRIFT
**PLATO VOND DAT
VASTGELEGDE TEKSTEN
HET GEHEUGEN
VERZWAKTEN**

DE MACHT VAN HET WOORD

→ HOE DE MENS BETER GING COMMUNICEREN

In Oost-Afrika verschenen 2,5 miljoen jaar geleden de eerste mensen, die zich na honderdduizenden jaren verspreidden over de rest van het continent, Europa en Azië. Er ontwikkelden zich grotendeels gescheiden van elkaar zeker zes verschillende mensensoorten. In Europa en West-Azië leefde bijvoorbeeld de Neanderthaler en in Azië Homo erectus. Ongeveer 150.000 jaar geleden kwam in Oost-Afrika een nieuwe soort op, Homo sapiens - waartoe alle huidige mensen worden gerekend.

Deze soort zwermde na vele jaren uit en stuitte soms op andere mensachtigen. Zo hebben in Europa Homo sapiens en de Neanderthaler een tijd naast elkaar geleefd, tot de laatste rond 30.000 v.Chr. verdween. In hoeverre deze soort is uitgeroeid door Homo sapiens of erin is opgegaan staat nog steeds ter discussie. Op het eerste gezicht ligt de verdwijning van de Neanderthaler niet voor de hand. Het was een intelligente, goed aangepaste mensachtige. Bij een man-tot-mangevecht was een Neanderthaler in het voordeel ten opzichte van een Homo sapiens, want hij →

Babel

Volgens het boek Genesis bouwen de nakomelingen van Noach een toren tot in de hemel. Voor hun hoogmoed straft God ze door de mens verschillende talen te laten spreken en te verspreiden over de aarde.

LESSEN UIT DE ILIAS

ALEXANDER DE GROTE
LAS HOMERUS

VERHALEN ALS VOORBEELD

Verhalen dienden niet alleen ter verstrooiing, maar ook als advies. Ze leerden luisteraars en lezers hoe ze zich behoorden te gedragen, welk gedrag moedig was en welk ongepast. Zo werd de Macedonische leider Alexander de Grote in de vierde eeuw voor Christus sterk beïnvloed door de *Ilias*, het verhaal van Homerus over de Trojaanse Oorlog. Macedonië verkeerde permanent in conflict met de Perzen, en samen met zijn leermeester, de filosoof Aristoteles, las Alexander het boek nauwkeurig. Toen hij erop uittrok om de Perzen te verslaan nam hij de *Ilias* mee. Hij probeerde te leren van de scènes die Homerus beschreef en sliep de hele veldtocht met het boek naast zijn bed. En of het daardoor kwam of niet: Alexander wist een enorm gebied te veroveren, van Egypte tot Noord-India. Zo kon hij ook iets terugdoen voor Homerus, want Grieks werd een belangrijke taal in de regio. Alexanders opvolgers bouwden bibliotheken in Alexandrië en Pergamon, waardoor ook latere generaties kennis konden nemen van de Griekse dichter en zijn werk.

was compacter gebouwd en sterker. Maar bij een confrontatie van groep tegen groep stond de Neanderthaler zwak. Homo sapiens kon veel beter samenwerken en dat kwam door zijn geavanceerdere taalgebruik.

‘Pas op, een leeuw!’

Die betere taalontwikkeling begon rond 70.000 v.Chr. Al die duizenden jaren daarvoor was Homo sapiens een dier als alle andere, maar opeens veranderde dat. De snelle ontwikkeling die deze soort doormaakte gaf hem een voorsprong die geen enkel ander dier sindsdien heeft kunnen inhalen. Onderzoekers spreken van een cognitieve revolutie. Waarschijnlijk veranderde er door toevallige genetische mutaties iets in de hersenen van Homo sapiens. Hij ging daardoor anders denken en wist een unieke taal te ontwikkelen. Andere mensachtigen hebben mogelijk ook gesproken – of in elk geval klanken

uitgestoten en gebaren gemaakt. Het strottenhoofd van de Neanderthaler had dezelfde bouw als dat van Homo sapiens. Maar geen van de andere mensensoorten kon op tegen de geraffineerde manier waarop Homo sapiens kon communiceren. De nieuwe taal was oneindig flexibel, zo schrijft Yuval Noah Harari in zijn boek *Sapiens* op basis van recent onderzoek. Homo sapiens kon veel meer informatie overdragen. Hij hoefde zich bijvoorbeeld niet alleen te beperken tot een waarschuwing (‘Pas op, een leeuw!’), maar kon ook precies uitleggen wat er aan de hand was (‘Ik heb de leeuw daar en daar al eerder gezien en hij ging die kant uit. Hoe zullen we hem gaan verjagen?’). Verder zou de sapiens-taal geschikter zijn om onderlinge verhoudingen te bespreken. Mensen zijn groepsdieren; het is belangrijk om te weten wie je wel en niet kunt vertrouwen. In de nieuwe taal kon je bovendien roddelen.

Neanderthaler

De verdwijning van deze intelligente, goed aangepaste mensachtige ligt niet voor de hand. Maar Homo sapiens kan beter samenwerken.

Maar de belangrijkste verworvenheid was dat in de sapiens-taal informatie kon worden overgebracht over dingen die niet concreet bestaan. Dat legde de basis voor een veel ingewikkelder samenleving. Mensen konden elkaar verhalen vertellen en wetten ontwikkelen. Een grotere groep kon met elkaar samenwerken vanwege een gedeeld geloof in een god of de geest van een voorouder. Homo sapiens leeft sinds de cognitieve revolutie in twee werkelijkheden: de concreet waarneembare en de imaginaire werkelijkheid.

Grote taalfamilies

Homo sapiens begon betere werktuigen, zoals pijl en boog, en innovatieve jachttechnieken te ontwikkelen. De Neanderthaler joeg alleen of met een paar stamleden, maar Homo sapiens werkte in grotere eenheden samen. Die omsingelden bijvoorbeeld groepen wilde paarden en joegen ze een smalle kloof in, waar ze makkelijk konden worden afgeslacht – deze efficiënte en genadeloze werkwijze zou kenmerkend worden voor de soort. Homo sapiens begon ook handel te drijven. Daarvoor zijn goed overleg en een zekere mate van abstract denken noodzakelijk. In vroege nederzettingen zijn materialen en voorwerpen aangetroffen die moeten zijn uitgewisseld met stammen die veel verder weg leefden. De Neanderthaler daarentegen leek alleen gebruik te maken van zijn eigen werktuigen, vervaardigd van plaatselijke

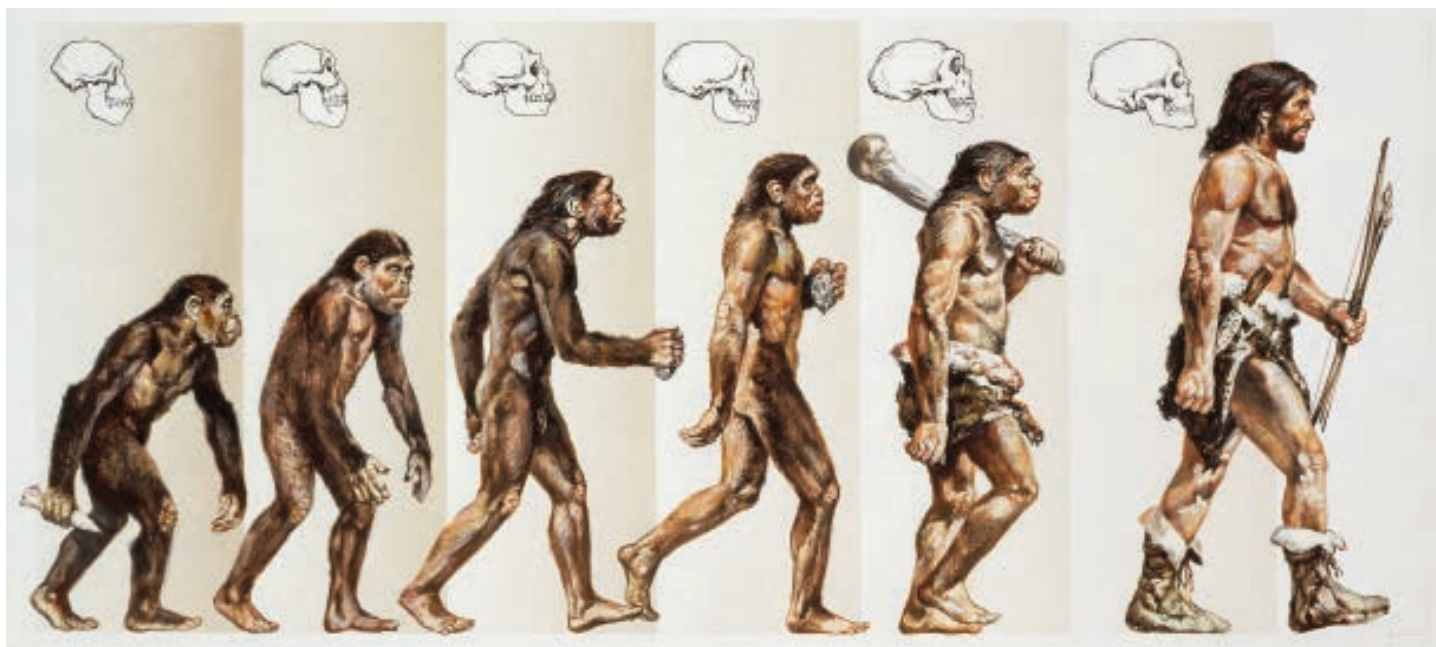
materialen.

De eerste tienduizenden jaren na de cognitieve revolutie werkten mensen samen in groepen jagers-verzamelaars. Geleidelijk ontstonden rond 10.000 v.Chr. agrarische samenlevingen in Mesopotamië en Anatolië. Toen deze boeren meer ruimte nodig hadden, trokken ze verder Europa en Azië in. Deze migratie had ook een andere oorzaak. Rond 5600 v.Chr. steeg de stand van de Middellandse Zee door klimaatveranderingen plotseling sterk: het water doorbrak de landbrug tussen Anatolië en Bulgarije, zodat de Bosporus ontstond en de Zwarte Zee – tot dan toe een binnenmeer – overliep. In korte tijd overstroomden vele kilometers land. Het verhaal over een grote vloed die de wereld overspoelt dat in veel mythen voorkomt, is misschien terug te voeren op deze natuurramp. Ontheemde volken uit de regio vluchtten alle kanten op, onder meer naar het huidige Hongarije, Slowakije en Irak – zo blijkt uit taalonderzoek. De migranten brachten namelijk hun taal mee, het Indo-Europees, dat uitgroeide tot een belangrijke taalfamilie en lokale talen zou verdringen. In Afrika en Azië vormden zich daarnaast andere grote taalfamilies.

Vanaf 4000 v.Chr. ontstonden de

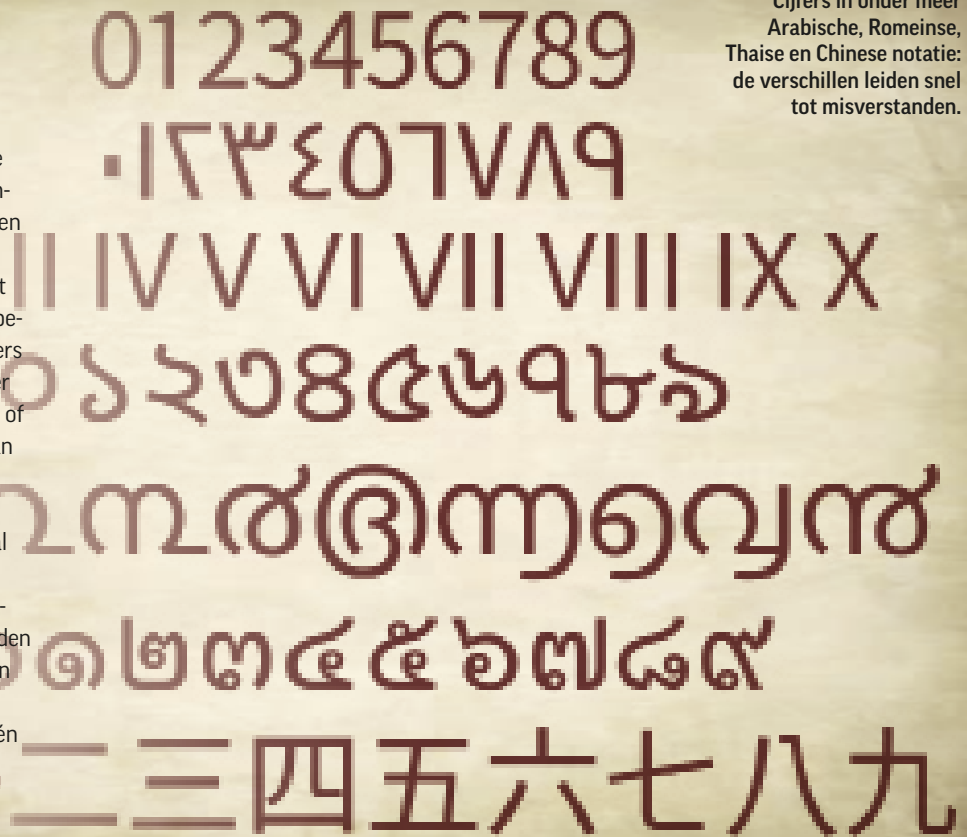
De cognitieve revolutie is een mijlpaal in de evolutie van de mens: hij kan informatie delen over zaken die niet zichtbaar zijn.

DE ENIGE UNIVERSELE TAAL VAN 0 TOT 9

Omstreeks 500 n.Chr. ontwikkelde een Indiase geleerde een getallenstelsel van tien cijfers, van 0 tot en met 9. Driehonderd jaar later raakten de Arabieren bekend met deze cijfers en via hen kwamen de Europeanen ermee in contact. Dankzij deze cijfers waren grote getallen veel overzichtelijker te noteren dan met het Romeinse stelsel of het zestigtallige stelsel met de letters van het alfabet, dat Arabische astronomen hanteerden. Toch duurde het eeuwen voordat de nieuwe cijfers op grote schaal werden gebruikt. Dat kwam onder meer doordat de schrijfwijze ervan niet gestandaardiseerd was, wat tot veel misverstanden en fraude leidde. Pas na de uitvinding van de boekdrukkunst in de vijftiende eeuw kregen de 'Arabische' cijfers in Europa één schrijfwijze. Het is inmiddels dé taal van bestuurders en van de handel, maar ook van veel wetenschappen.

Cijfers in onder meer Arabische, Romeinse, Thaise en Chinese notatie: de verschillen leiden snel tot misverstanden.

eerste steden, waar tienduizenden mensen woonden. Die steden groeiden uit tot imperia die grote gebieden domineerden, bijvoorbeeld het Babylonische, Egyptische en Perzische Rijk. Ze werden bij elkaar gehouden door geweld, maar ook door een gedeeld geloof. Daarnaast ontstonden hier de eerste bureaucratieën. De nieuwe staten hadden een ander soort informatie nodig dan de eenvoudige gemeenschappen van jagers of boeren. Ze hadden behoefte aan getallen om informatie in uit te drukken: hoeveel inwoners moesten hoeveel belasting afdragen?

Elke letter een klank

Tussen 3500 en 3000 v.Chr. bedachten de Soemeriërs daarom als eersten het schrift. Het bestond uit getallen en tekens om concrete zaken aan te duiden, zoals mensen, dieren en handelswaar. Ze schreven op kleitabletten. Hun schrift was vooral praktisch; grote gedachten werden er niet in uitgedrukt. Zo'n duizend jaar later vonden de Mesopotamiërs dat toch wat te beperkt en ontwikkelden zij het

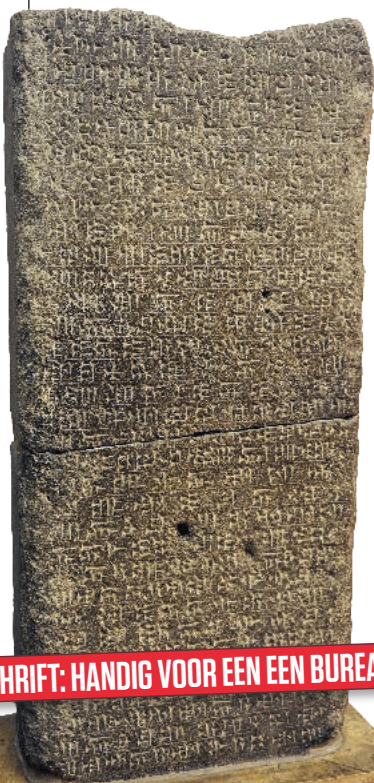
spijkerschrift. Hierin werd de eerste wereldliteratuur geschreven: het *Gilgamesj-epos*, over niets minder dan een zoektocht naar de zin van het leven.

In dezelfde tijd bedachten de Egyptenaren hun hierogliefenschrift en een vereenvoudigde versie daarvan, het demotisch. De Chinezen begonnen rond 1200 v.Chr. met hun pictogrammen.

Een echte verbetering was de uitvinding van het alfabet door de Feniciërs: ze lieten elke letter een klank weergeven. De Grieken, Romeinen en Arabieren namen dit principe over. Het voordeel van deze manier van noteren is de eenvoud.

Overigens moest de Griekse filosoof Plato niet veel van al dat geschrijf hebben: hij vond dat vastgelegde teksten het geheugen verzwakten. Ze maakten mensen afhankelijk van kennis buiten hen zelf, omdat ze minder hoefden te onthouden.

Ondertussen ontwikkelde de taal in Noord- en Zuid-Amerika zich onafhankelijk van de rest van de wereld. Rond 12.000 v.Chr. – en mogelijk ook in eerdere periodes – waren mensen via een landbrug vanuit

SCHRIFT: HANDIG VOOR EEN BUREAUCRATIE

Nefertiti aan tafel
Hiëroglfen zijn pictogrammen die een klank of een woord uitdrukken.

Door deze vernieuwingen konden teksten worden vastgelegd op rollen en in boeken. Kennis en overtuigingen konden zich nu eenvoudiger verspreiden.

De drie grote godsdiensten die opkwamen – Jodendom, christendom en islam – maakten zich los van het geloof van de jagers en de boeren, die vooral de natuurlijke wereld hadden aanbeden en die het leven meer namen zoals het was. De nieuwe

gelovigen dachten op een ander abstractieniveau: ze

streefden naar verlossing en een beter bestaan in het hiernamaals. En ze geloofden hartstochtelijk dat hun eigen heilige boek niets minder bevatte dan het Woord van God – de geschreven taal werd steeds belangrijker.

Maar de toegankelijkheid van de heilige boeken bleef eeuwenlang beperkt. Elk exemplaar moest immers met de hand worden overgeschreven, zodat kennis van de Tenach, de Bijbel of de Koran vooral aan de elites was voorbehouden. Ook boeken over elk ander onderwerp waren schaars. De uitvinding van de boekdrukkunst door Johannes Gutenberg rond 1450 bracht hier

→

GROEPSDIEREN IN DE NIEUWE TAAL KON JE RODDELEN

Azië naar Alaska overgestoken. Maar door de stijging van het zeewaterpeil ging die mogelijkheid verloren. Tot de komst van Columbus in 1492 was er geen contact van betekenis met Europa of Azië. De meeste Amerikaanse volken ontwikkelden geen schriftelijke cultuur.

Sommige wetenschappers zoeken nog steeds naar één oertaal die alle vroege mensen hebben gesproken, maar die is waarschijnlijk nooit meer te reconstrueren. Deze onderzoekers moeten het doen met beperkte aanwijzingen. Zo noemen Noord-Amerikaanse indianen en inheemse inwoners van Siberië en Australië een sterrengroep de 'Zeven Zussen', terwijl hun

voorouders tienduizenden jaren geleden van elkaar gescheiden raakten. Dat ze toch dezelfde benaming gebruiken, zou op een gemeenschappelijke oertaal kunnen wijzen.

Virtuele wereld

In het Babylonische Rijk en Egypte werd naast de kleitabletten een makkelijker te beschrijven en te vervoeren materiaal uitgevonden: papyrus, gemaakt van plantenstengels. Rond het begin van onze jaartelling ontstond ook het papier zoals wij dat nu kennen, op basis van houtvezels.

HET OUDSTE NEDERLANDS STATENBIJBEL

Het Nederlands is een Indo-Europese taal. Rond 500 n.Chr. werd hier een Germaans dialect gesproken: het Oudnederfrankisch, dat zich ontwikkelde tot verschillende dialecten van het Middelnederlands. Vanaf de zestiende eeuw ontstond behoefte aan standaardisatie van de taal. Vanwege de strijd tegen de Spanjaarden en hun economische succes wilden de Nederlanders hun eigen taal en cultuur benadrukken. Een ijkpunt vormde de Statenbijbel uit 1637. De makers werkten in opdracht van de Staten-Generaal en vonden een middenweg tussen de verschillende dialecten. Sommige woorden en uitdrukkingen uit de Statenbijbel worden nog steeds gebruikt. Bijvoorbeeld 'als een dief in de nacht' en 'Ben ik mijn broeders hoeder?'.

De Statenbijbel was een vertaling van de oorspronkelijke Griekse en Hebreeuwse teksten. Zo kon de gelovige rechtstreeks kennis nemen van het woord van God.

De Indiase taalkundige Panini stelt een vernuftige grammatica van het Sanskriet op, de heilige Indiase taal.

ONTDEKKING VAN HET INDO-EUROPEES MATAR, MATER EN MATHIR

De Engelse wetenschapper William Jones publiceerde in 1786 *The Sanskrit Language*, een baanbrekende studie. Jones wees op overeenkomsten tussen het Sanskriet, de heilige Indiase taal, en het Grieks en het Latijn. Verder zag hij verwantschappen tussen deze talen en Gotisch, Keltisch, Oudperzisch, Frans, Duits en Engels. Zo schrijft het Sanskriet *matar* voor 'moeder', het Latijn *mater* en het Oudkeltisch *mathir*. Deze taalfamilie ging het Indo-Europees heten. Inmiddels worden daartoe 400 talen gerekend. Het Indo-Europees uit de eerste agrarische samenlevingen heeft zich geleidelijk verspreid over Europa en Azië. De meeste talen uit andere taalfamilies werden verdrongen. Door de kolonisatie vanaf de zestiende eeuw verspreidden Indo-Europese talen, zoals het Frans, Spaans, Portugees en Engels, zich over de hele wereld. Inmiddels heeft de helft van de wereldbevolking een Indo-Europese taal als moedertaal.

verandering in. In de eeuw daarop begon het op religieus gebied te rommelen. De protestanten verzetten zich tegen de autoritaire cultuur van de katholieke kerk en gingen op zoek naar een meer persoonlijke geloofsbeleving. Dankzij gedrukte bijbels in de volkstaal konden gewone mensen nu ook de teksten lezen. Ze wilden zelf nadenken, en daarmee begon de emancipatie van de massa.

De uitwisseling van ideeën versnelde.

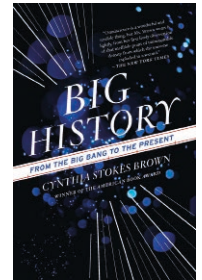
Europa was lange tijd het continent waar de meeste innovaties vandaan kwamen, maar inmiddels schieten nieuwe ideeën in een razend tempo over de aardbol. Meer dan 3 miljard mensen zijn tegenwoordig aangesloten op het internet. De gebruikers verkeren een steeds groter deel van hun tijd in een virtuele wereld. De eerste stap in die richting begon 70.000 jaar geleden, toen Homo sapiens dankzij zijn nieuwe taal een imaginaire werkelijkheid schiep naast de concreet waarneembare realiteit. ■

Mirjam Janssen is historicus en journalist.

Boekdrukunst
Gutenberg bij de eerste drukpers in Duitsland.

MEER WETEN

Big History. From the Big Bang to the Present (2012) door Cynthia Stokes Brown.

Sapiens. Een kleine geschiedenis van de mensheid (2015) door Yuval Noah Harari.

Het taalinstinct. Het taalscheppende vermogen van de mens (2008) door Steven Pinker.